

УДК 821. 161. 2-1. 09

Яструбецька Г. І.

ТЕЗАУРУС В. СТУСА КРИЗЬ ПРИЗМУ МІСТИЧНОГО

У статті тезаурус В. Стуса розглядається як система значень, що покликані показати шлях містика, котрий синтезує онтологічний досвід різновекторних релігійно-філософських доктрин Сходу і Заходу з переважанням християнського компонента, і виявляє синкретичність вираження цих пошуків у збірці “Палімпсести”.

Ключові слова: інтуїція, епістемологія, містика, релігія, християнство, криза, біль, смерть, контемпляція, інтроспекція, синкретизм.

В статье тезаурус В. Стуса рассматривается как система значений, что призваны показать путь мистика, который синтезирует онтологический опыт разнонаправленных религиозно-философских доктрин Востока и Запада с доминированием христианского компонента, и демонстрирует синкретичность выражения этих поисков в книге “Палимпсесты”.

Ключевые слова: интуиция, эпистемология, мистика, религия, христианство, кризис, боль, смерть, контемпляция, интроспекция, синкретизм.

In the article thesaurus is considered as a system of meanings that are appointed to show the way of mystic who synthesizes the ontological experience of different vectors of religious-philosophical systems of East and West with the preference of Christian factors and displays the syncretism of expressing these searches.

Key words: intuition, epistemology, mysticism, religion, Christianity, crisis, pain, death, contemplation, introspection, syncretism.

У вірші “Мені зоря сіяла нині вранці...” В. Стус сформулював такий екзистенційний імператив: “... бо жити – то не є долання меж, а навикання і самособоюнаповнення...” [9, с. 47].

“Самособоюнаповнення” і “палімпсести” в тезаурусі В. Стуса ви-

конують роль доцентрової сили, що втягує в семантично-сугестивну орбіту всі інші поняття такого самого значенневого ряду.

Вся смислова та емоційна парадигма лексики “палімпсести” розглянута автором у статті “Архаїзми та старослов’янзми і їх моделююча роль у експресіоністичній стильовій структурі “Палімпсестів” В. Стуса [13, с. 158–162]. Тут зазначимо лише, що назва збірки – “Палімпсести” – стягує в концептуальне ціле всі існуючі смисли, в принципі нагадуючи градуалістичний метафізичний зріз світобудови, (запропонований теологами-александрійцями і взятий за основу філософом Плотиним (III ст. н. е.). Ним була розвинута і теорія еманациї зі стрижневою думкою: світ – чергове еманування щораз нових буттів із затуханням і поступовим вичерпуванням творчих потенцій (від досконалого до менш досконалого)).

Очевидно, що “палімпсести” як поняття мають таке саме значення і містять такий самий принцип (саме принцип без конкретизації), бо затухання відбувається при пасивності нижчої ланки, тоді коли може бути (або й повинно) зворотній рух душі назустріч Богу, що призводить до зіткнення з реальністю на вищих рівнях, духовних, і ланцюгової реакції вже від низу до верху (взаємозбудження, переливання енергій при збереженні автономії з обох сторін – людської і Божественної (дуалізм), в чім і полягає відмінність християнської містики від, наприклад, ісламу чи буддизму).

Зосередимося на понятті “самособоюнаповнення”.

М. Коцюбинська написала статтю, спрямовану саме на осягнення Стусового самособоюнаповнення [4, с. 137–144]. Перше, на чому дослідниця зосереджує увагу, – це концепт “творчість як самособоюнаповнення”, що означає: цей процес і відбувався ради народження поезії, і відбивався в ній, забезпечуючи неповторність.

Друге, на чому акцентує М. Коцюбинська, – це тлумачення Стусівського самособоюнаповнення як тренажу з метою “створити умови, ґрунт для будівництва духовної оселі для Бога”; самопорятуватися і здобути “запоруку неперервности духовного розвитку народу, його культури” [4, с. 143]. Суть тренажу, на думку літературознавця, розкрита в словах В. Стуса: “Я назвав би цей тренаж тренуванням своєї здатності бути вільним від себе, звільнитися од себе і бути чистим глядачем себе – справжньої людини” (з листа до батьків, 1975). Тут ідеться про акт контемпляції (споглядання). Як твердили наступники Св. Бернарда із Клерво (1091–1153) – творця

середньовічного містицизму – “людина в стані споглядання перевищує себе саму (*supra semet ipsum*), переступає межі людського ума (*intellectus humani metas non propria industria, sed ex revelatione divina transcendit*)” [11, с. 278].

Знайти синонім до Стусового “самособоюнаповнення” і вказати мету, що спричинила сам процес, – дуже важливо. Не менш важливим є декодування поняття “справжня людина”. Від якого себе прагне звільнитися В. Стус? Як проходив цей процес? Які аналогії існують (чи не існують) у національній і світовій духовній практиці?

Ще не так давно В. Стус як “справжня людина” сприймався в локально українському розумінні як носій традиційних моральних чеснот борця за свободу й щастя народу, бунтівника проти тоталітарного режиму, того, хто офірує собою в ім’я національної ідеї. Грунтовно навколоміфологізуюча атмосфера, пов’язана з постаттю В. Стуса, представлена у статті В. Івашка “Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників” [2, с. 104–120].

Сьогодні вже ця проблема знята. Однак залишається інша, про яку автор написала в дослідженні “Концепція збірки “Палімпсести” В. Стуса” [14, с. 30–38] – це проблема текстової дезінтеграції, яка призводить до викривлення концептуального змісту, звуження рецептивних горизонтів. Ця стаття – ще одна спроба розширити, уточнити, зацентувати на думках, які висловлювалися побіжно, не отримали належної аргументації або означення у вигляді дефініції. Мається на увазі ідейний стрижень, в даному випадку – містичне як корінь і сутність поезії.

Якщо говориться про тезаурус, то це означає, що існує якийсь єдиний напрям, одна сфера, до якої має стосунок певна сукупність понять, нагромаджених чи людиною, чи колективом у процесі відповідної діяльності. Ця “діяльність” – самособоюнаповнення. Художній образ, поняття, категорія, термін, який водночас несе етичне, естетичне, філософське, духове навантаження, – парадигма функціональних контекстів “самособоюнаповнення” свідчить про те, що в нього – синкретична природа.

“Самособоюнаповнення” еманує множинністю егоцентризмів та конотацій, серед яких одна з найважливіших функцій належить смерті. “У “Палімпсестах” тема смерті – одна з домінуючих”, – пише В. Івашко [2, с. 115]. Саме слово в оточенні образів-сателітів також звичне для лексичного простору Стусових поезій.

Потенція смерті – ознака поетового тезаурусу. “Надвисання в смерть” – обов’язкова прелюдія до п’єси самонародження, яка, як твердить митець, почалася уже давно.

Тепер збагнув: життя на рівні смерті,
Світанок – смерть. У двері стукіт – смерть.
Смерть – усмішка коханої. І сніння –
смерть, смерть і смерть [10, с. 86].

Через “надвисання в смерть”, завдячуючи власному досвіду “смертеіснування”, В. Стус здійснює трансценденцію.

Перефразуємо слова Ф. Ніцше про “міль смерті” у християнстві, і скажемо, що В. Стус, як і Ісус Христос, помер не для спасіння нації, а щоб показати, як можна жити. Те, що залишив В. Стус і що ми визначаємо як самособоюнаповнення, – це практика, це його поведінка і перед світом, і перед собою, що відбилось у поезії і спричинило появу екзистенційного континууму. Євангельський імператив “Ніхто не приходять до Отця інакше, як через Мене”, В. Стусом був витлумачений не так, як зазвичай розуміє його пересічний християнин (посередник між людиною і Богом-Отцем). В. Стус обрав таку саму дорогу – дорогу болю і смертей, віри в долю і покликання зреалізувати принцип свободи, а значить абсолютної незалежності від обставин. Поезія В. Стуса, як пише Н. Плахотнік, – це діалог з Богом [7, с. 9]. Н. Плахотнік визначає цей діалог як мотив.

Видається доцільним уточнити, що це не мотив, це – структуруючий фактор. В. Стус обходить без посередників, навіть таких могутніх, як Ісус Христос. Тому поезію митця – цей основний “доказовий” матеріал – пронизує містичне почуття єдності з Божественним Началом. Як зауважує І. Качуровський, це Начало може бути “плюралістично роздрібнене на масу богів і божеств”, а може бути “сконденсоване в постаті Єдиного Бога, Творця і Вседержителя” [3, с. 33].

Процес самособоюнаповнення містить саме інформацію про шляхи містичного єднання поета з позачуттєвим. Цілком погоджуємося з В. Івашком, що магістральну поетичну тему “Палімпсестів”, а отже семантику “самособоюнаповнення” становлять “відчайдушні, на межі всіх фізичних і духовних сил, спроби наблизитись до “Отця”, відновити онтологічну єдність між Ним і людським “я”...” [2, с. 118]. Варто б, на нашу думку, уточнити, що під “людським “я”” треба розуміти лише Стусове “я”, адже містичний досвід, як і досвід смерті, – абсолютно індивідуальний, попри те, що може здійснюва-

тись під керівництвом наставника. Не кожен може набути містичний досвід – для цього, як відомо, треба мати інтуїтивні та емоційно-почуттєві здібності.

Підтвердження того, що такими здібностями був наділений В. Стус – у книгах спогадів про нього, збірниках матеріалів “Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників”, “Не одлюбив свою тривогу ранню...”, “Нецензурний Стус” і, звичайно, в окремих дослідженнях передовсім його сучасників М. Коцюбинської, Н. Світличної, Є. Сверстюка.

Суть цих здібностей, найперше, – у гіперемоційності, в надвразливості, врешті, в здатності бути “патологічно чесним”. Зміст містичної практики становлять відчуття і одкровення, які досягаються через екстатичні стани. Відповідно пізнання (пізнання Істини) слідує за досвідом. Теоретик етичного містицизму (Абу Хамід ал-Газалі), писав, опираючись на власні спостереження, що все те, що є найбільшою цінністю для суфіїв, “не піддається вивченню, а осягається через безпосередній досвід, через екстаз і внутрішню трансформацію. П’яному не відомі ніякі визначення, причини і умови п’янства, однак він п’яний, тоді, коли твереза людина, знайома з теорією, не п’яніє” [цит. за: 12, с. 17].

Екстатичний досвід знайшов вираження у системі лексичних одиниць, що мають фольклорні корені – стокрик, сторозтриклятий гнів, стожальне сонце, стонасторчений коршак, стожалий лютий зойк, стозойк.

Тезаурус В. Стуса засвідчує путь, який у християнському каноні має назву страсної дороги і асоціюється передовсім з мученицьким шляхом Христа на Голгофу. У містиків також є поняття “страсної дороги” – це шлях очищення від зовнішніх нашарувань, шлях удосконалення, наближення до Бога через інтуїтивне духовне сприймання. Ця релігія – природня, універсальна, не обмежена ніякими догмами, витолоченими філософіями і теоріями, – як висловлювався сам В. Стус. Врешті, є раціональне зерно в наступній тезі: “На містичному рівні не існує особливої різниці між релігіями, тому що досвід фактично такий самий” [12, с. 117].

У творчості В. Стуса, зокрема, в “Палімпсестах”, є частина віршів, які визначають як герметичні (“На вірші палає осика...”, “Деся музика лунає...”). К. Москалець про “Час творчості” написав, що “це не глосолалія містика, на якого найшов Бог” [6, с. 228]. Хоча

через 4 сторінки він же й ствердить, що “Час творчості” – це той першотекст, “де ще гарячий і живий містичний досвід поета записаний ним власноруч” [6, с. 232].

Саме “герметика” В. Стуса – чиста глосололія не в розумінні екзальтації, а в розумінні присутності таємниці, яка відчувається і на рівні змісту (невловимий), і на рівні ритмо-фоніки. Саме в таких віршах буквально на поверхню виступає екзистенційність Істини, яка осягається автором. Вона повинна бути сприйнята всією суттю і виразити цю суть, тому “універсалізми” – ще один лексичний пласт тезаурусу: усевитончуваний біль, безбережжя, усепокора, всенаученна лютість, всепогадування, всенезустріч-всепрощання, всепрозріння смертного скрику, всерозхрестя люті і жаху, всеочисний вогонь, всепалення, всеспадна дорога, усевельможна, всепрощена длань, всебезрух, всеобрушає, всенепогасний вогонь, всеперелети, всенищівність, всебідний, всегнівний, всещедрий, всекволий.

“Глосарій” В. Стуса – особистий досвід у вираженні таїнства, схованого в релігії, свідчення реальностей, що знаходяться за емпіричним досвідом. Мова символів, міфів, видінь – це особлива образна мова містиків, яка, однак, може щось сказати тільки тим, хто або відчував щось подібне, або ж налаштований на таку ж “хвилю”. Поезія – єдиний загальнодоступний “бедекер” по містичному.

На шляху містика виняткова роль належить осяянню (воно може мати місце і без особливих зусиль з боку особи. Твори П. Тичини – яскравий доказ). Раптовий спалах, який висвітлює Істину, тісно пов’язану з дорогою пізнання. У В. Стуса він зіграв роль першоімпульсу на шляху наближення до Божественних таємниць (“Час творчості”). “Палімпсести” – об’єктивований етап розбудови, розширення, яке б “возношення” періоду “Часу творчості” закріпило в стані “преображення”. Тут уже необхідною стала аскеза (у В. Стуса цю роль зіграло заслання). В. Стус у “Палімпсестах” дозволяє побачити, як він долає стихію небуття і як, крок за кроком, наближається до Бога через ланцюг одкровенень. Поезіями-одкровеннями пересипана збірка “Палімпсести”. Вони чергуються з творами протилежного змісту і на формальному рівні це виявляється в антитетичному принципі (домовина – колиска, спокій – лють, любов – ненависть, віра – розпач, підйом – спад, світло – темрява).

В. Стус як містичний автор, що описав досвід одкровенень і осяянь, трансформував значення загальноживаних слів, щоби при-

стосувати їх до суб’єктивного емоційного смислу, який він осягнув на основі власного духовного досвіду. Так з’явилися: притінь, при- мерк, крик крику, крику крик, край краю, тінню тіні тіні, скраю всіх скраєчків, дорога вседороги, тліну тліну тлін, “я магма магми, голос болю болю”, розлука-незустріч, життєсмерть, смертеіснування.

У цьому ж плані, плані знищення буденного слововжитку, взаємоспалення смислів, вигорання дотла завдяки символічному обміну в серцях слів, втрати “дзеркальної замкнутості знака і повідомлення” [1, с. 356] варто сприймати книгу містичного досвіду – “Палімпсести” В. Стуса. Містика виявляє себе і на рівні енергетики, ритміки, фоніки, бо, як зауважує І. Качуровський, “містичне почуття... як і всі явища в житті людства, підвладне законам хвиль і коливань” [3, с. 33], і “містичним може бути не тільки зміст, а... звучання мистецького твору (фоніка “Ворона” Едгара По)” [3, с. 37].

Уже говорилось про те, що містичний досвід – досвід абсолютно індивідуальний, що інтуїтивний та інтроспективний шлях в процесі контемпляції (і її вершини – екстази) єдино можливий (при зворотній Божій благодаті). У В. Стуса основу його тезаурусу складає егоцентрична, рефлексивна лексика, яка, окрім того, засвідчує не сталість, а становлення: дорога довгих самопроминань, самодосади, самопереростання, самопочезання, самовтеча, виднота себевиявлення, самосебезмертвілий у довірах, самоуникання, самовигнання, самонаближення, самострата, самопочезання.

В. Стус будував свою філософію на внутрішньому досвіді, волі і свободі, таким чином поєднавши у “Палімпсестах” християнську доктрину, ритуал і спосіб життя. “Поорана чорна дорога кипить. Нема ні знаку од прадавнього шляху” – такий путь, зрозуміло, ховав грізну небезпеку, бо душа під владою стану широко відкрита для самообману і помилок, бо існують шляхи пізнання інших божеств, окрім єдиного Бога. На це звернув увагу К. Москалець: “хоч там що, але часами в його віршах проривається голос нелюдського...” [6, с. 236]. Тоді з’являлись холод і жорстокість (садомазохізм – Ю. Бедрик), і появлялись слова: спроневіра, притома, напівбажання, піввагання, прірва прикінця, обоюдожалий, безокрай марень.

Уся повнота відчуттів шукача Істини втілена в “Палімпсестах”. Перейдено, перебуто, пережито ті етапи духовного шляху, які в суфіїв накреслені як Пошук – Любов – Містичні передчуття – Відчуження – Незалежність – Єдність – Сум’яття – Досягнення цілі в

Небутті. По-іншому ще зміст тезаурусу і етапність його вироблення у В. Стуса можна визначити, знову ж таки скориставшись схемою, запропонованою в книзі Дж.-С. Тримінгема “Суфійські ордени в ісламі” [12, с. 129]: 1) плотська свідомість домінує, душа завмирає в оманах; 2) в душі звинувачення борються з виправданням, душа ще не змирилась; 3) душа підноситься; 4) плотська свідомість витіснена і душа заспокоїлась; 5) душа знайшла заспокоєння “в Бозі”; 6) заспокоєна душа прийнята; 7) душа осяяна і освячена. До речі, кольоровий супровід цих стадій такий: 1) голубий (груди); 2) жовтий (серце); 3) червоний (дух); 4) білий (таємниця серця); 5) зелений (таємниця таємниці); 6) чорний (глибоко всередині); 7) безколірний (сховище (“земля”) таємниці) [12, с. 128]. Р. Криловець писав, що в “Палімпсестах” В. Стуса багато синього кольору. Там немало й жовтого і його різновиду – бурштинового. Але, мабуть, домінує темінь і чорнота. Висновки напрошуються самі собою: чорний – не лише колір страждання.

Р. Криловець також пише і про те, що “незадовго до смерті В. Стус відкриває для себе релігію, до якої ішов усе життя, яку витворив і виплекав у своєму серці.... Поет знаходить себе у чань(дзен)-буддизмі! Тому його творчість слід розглядати і крізь вчення Бодхидхарми – дзен-буддизм” [5, с. 167].

К. Москалець називає як такі, що віддунюють у творчості В. Стуса, вчення “грецьких орфіків та піфагорійців, індуських брамінів, християнських містиків” [6, с. 232]. Можна додати до цього переліку неоплатоніків. Можна розглядати творчість В. Стуса крізь призму конкретних концепцій Плотина або Екгарта. Можна висновувати зі змісту і образної структури “Палімпсестів” спорідненість зі Святим Письмом. Кожна позиція отримає свої аргументи, бо культурно-релігійна парадигма поезії В. Стуса включає найбільш відомі світові вчення і доктрини, які виявляють теософську направленість. Природно, що базу для всіх морально-етичних, екзистенційно-філософських пошуків письменника становить усе ж християнство зі всім комплексом символів, сюжетів, ціннісних координат, хоча не можна сказати, що воно (християнство) вичерпується канонами. Природно тому, що В. Стус жив у середовищі, сформованому під впливом християнського одкровення (тут не час говорити про величину втрат і деформацій внаслідок дії більшовицького режиму), він на основі батьківської віри був закорінений у традиції православного християнства.

Містичний дар і усвідомлене ставлення до свого таланту, духовна свобода і морально-етичний ригоризм стали гарантією проникнення у суть християнського віровчення без спеціальної теологічної спрямованої підготовки. Із колективного підсвідомого, зі Святого Письма, з різноджерельної світової писемної спадщини В. Стус зумів вилуштити метафізичний зміст. Ідеалом містичного й метафізичного пізнання у В. Стуса, як і в Г. Сковороди, стало самопізнання, процес якого і результативність відбив тезаурус поета.

“Читаючи книгу поезії – вивчаєш людину. Увійдиш у її світ, пізнаєш, як його відображує письменник, і нарешті починаєш розуміти, *хто* (курсив мій. – Г. Я.) пише. Розпізнавши риси авторового обличчя, починаєш відчувати, як усе стало природно освітленим. Лінія легко уявляється в перспективі. Мертвий зміст друкованого тексту набуває трепетної життєвості. Показуються заґрунтовані начерки, пошукові ходи, чуєш стереоскопічний простір авторового існування. Стає зрозумілою *логіка вибору* (курсив мій. – Г. Я.). кожен вірш збірки знаходить для себе точно визначене місце в художній системі.” [8, с. 138], – писав В. Стус, розмірковуючи про поезію В. Симоненка.

Достатньо доказово, що містична призма – одна з тих, крізь яку вступає той образ В. Стуса, котрий допомагає осягати його феномен.

“Потреба в безпосередньому знанні божественного слова примушує ал-хакікат ал-мухаммадїя, Логос, в кожен епоху перевтілюватися в того, хто відомий під ім’ям *кутб заманїхі* (полюс свого часу) і відкривається тільки небагатьом вибраним... Концепція *кутба* (“полюса”), на якій тримається світ (суфійський еквівалент шимїтського імаму), родом із далекого минулого...” [12, с. 136].

Трансформуємо це твердження згідно з національним культурно-релігійним масштабом. Судячи з листів, В. Стус був свідомий своєї непересічної місії.

“Довершена людина в якості Логоса – суть усякого містичного досвіду” [12, с. 136]. Тезаурус В. Стуса відбиває пошуки і шлях поета до цієї мети, виказуючи тотожність експресіоністичних і містичних засад.

Література:

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр ; [пер. с фр. С. Н. Зенкина]. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.

2. Івашко В. Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників / В. Івашко // Світо-вид. – 1994. – Ч. III. – С. 104–120.
3. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія / І. Качуровський // Слово і час. – 1992. – № 10. – С. 33–45.
4. Коцюбинська М. Стусове самособоюнаповнення / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1995. – № 6. – С. 137–144.
5. Криловець Р. Філософська поезія Василя Стуса (на матеріалі збіроч “Веселий цвинтар” і “Палімпсести”) / Р. Криловець // Молода нація. – 2006. – № 1 (38). – С. 163–177.
6. Москалець К. Страсті по вітчизні: Лист до мандрівника на Схід // Людина на крижині: літературна критика та есеїстика / Костянтин Москалець. – К. : Критика, 1999. – С. 209–254.
7. Плахотнік Н. П. Пророфетичні мотиви в українській поезії ХХ століття (В. Свідзінський, Є. Маланюк, Є. Плужник, В. Стус) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 01. 01 “Українська література” / Н. П. Плахотнік. – К., 2005. – 13 с.
8. Стус В. Серед грому і тиші / В. Стус // Сучасність. – 1995. – № 1. – С. 138–148.
9. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / В. Стус ; редкол. : Коцюбинська М. (голова) [та ін.]. – Львів : Просвіта, 1999. – 486 с. – Т. 3, Кн. 1: Палімпсести.
10. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / В. Стус ; редкол. : Коцюбинська М. (голова) [та ін.]. – Львів : Просвіта, 1999. – 495 с. – Т. 3, Кн. 2: Палімпсести.
11. Татаркевич В. Історія філософії / Владислав Татаркевич ; [пер. з пол. . А. Шкраб’юка]. – Львів : Свічадо, 2006. – 456 с. – (Антична і середньовічна філософія ; т. 1).
12. Тримингэм Дж. Суфійские ордены в исламе / Джон Спенсер Тримингэм ; [пер. с англ. А. А. Ставиской]. – М. : Наука, 1989. – 328 с. – (Главная редакция восточной литературы).
13. Яструбецька Г. Архаїзми та старослов’янізми і їх моделююча роль у експресіоністичній стильовій структурі “Палімпсестів” В. Стуса / Г. Яструбецька // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2000. – № 6. – С. 158–162. – (Філологічні науки).
14. Яструбецька Г. Концепція збірки “Палімпсести” В. Стуса / Г. Яструбецька // Слово і час. – 2010. – № 9. – С. 30–38.